“BOBURNOMA”NING TADQIQ QILINISH BOSQICHLARI

Uskanov Kaxramon Xolikulovich
JDPU o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi, “Boburnoma”ning - qomusiy asar ekanligi, asarning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiyati tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Qomusiy asar, “Boburnoma”, “Aruz risolasi”, “Xatti Boburiy”, “Mubayyin”, “Risolai volidiy”, “Boburnoma”ning qo‘lyozma nusxalari.*

O‘zbek adabiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan buyuk siymolardan biri ulug‘ shoir adib, qomusiy ilm sohibi Zahiriddin Muhammad Bobur bizga boy qo‘lyozma meros qodirgan. Uning she’riy devoni, “Boburnoma”, “Aruz risolasi”, “Xatti Boburiy”, “Mubayyin”, “Risolai volidiy” (tarjima), “Musiqa ilmi” va “Harab ishi” kabi ilmiy va badiiy barkamol asarlari jahon adabiyoti, madaniyati va san’ati xazinasiga beqiyos hissa bo‘lib qo‘shilgan.

Boburning avlodlarga qoldirgan boy bebaho ilmiy adabiy merosi ichida unga jahoniy shuhrat keltirgan asari shubhasiz, “Boburnoma”dir. Bu asarning o‘zbek tilidagi qo‘lyozma nusxalari juda ko‘p.

Ma’lumki, Bobur merosini o‘rganish uzoq tarixga ega. Ayniqsa, uning qo‘lyozma merosini izlash borasida so‘nggi yillarda amalga oshirilgan ishlar alohida tahsinga sazovor. Boburning shu kungacha o‘zbek va fors-tojik tillaridagi she’rlaridan tarkib topgan Parij milliy kutubxonasi, Istanbul universiteti kutubxonasi, To‘pqopi saroyi Revand kutubxonasi, Hindistondagi Rampur Navobi kutubxonasida saqlanayotgan devonlarining qo‘lyozma nusxalari asosida shoir she’rlarining mukammal matni yaratilmoqda. Madaniy merosimizni izlash, to‘plash va tadqiq qilish borasidagi yangi qo‘lyozma nusxalari topilib, ular ilmiy istifodaga kiritilmoqda. Xususan, Haydaraboddagi Salarjang muzeyi xazinasidan shu kunga qadar umuman birorta katalogda qayd etilmagan Bobur qo‘lyozma nusxasi bunga misol bo‘la oladi.

Haydarobod devoni 1188 (mil. 1774-1775) yili Janobali Kotibiy tomonidan ko‘chirilgan. Mazkur nusxadan hajman kichikroq bo‘lgan ikkinchi qo‘lyozmaning kotibi va ko‘chirilgan yili qo‘lyozmada qayd etilmagan. Shuningdek, Hindistonning Dehli, Aligarx, Kalkutta (Kolkatta) va ayniqsa, Madras shahridagi qo‘lyozma xazinalarida Bobur ijodi bilan bog‘liq bo‘lgan talaygina qo‘lyozma manbalar mavjudligi aniqlandi. Ular bilan tanishish jarayonida Bobur an’analarini Hindistonda davom ettirgan, turkiy xalqlar adabiyotiga ma’lum hissa qo‘shgan shoir, olim va mohir tarjimonlar silsilalari yuzaga chiqa boshladi. Bular orasida Boburning o‘g‘li Komron mirzo, hind, fors-tojik va o‘zbek adabiy aloqalarini rivojlantirishga ulkan hissa qo‘shgan boburiylar avlodidan bo‘lgan Mirza Alibaxt Azfariylarning bizgacha yetib kelgan qo‘lyozmalari e’tiborga molik. Xususan, boburiyzoda Mirza Alibaxt Azfariy Ko‘ragoniy turli sohalarga oid asarlar yaratish bilan birga, Navoiy va Bobur asarlarini tarjima qilib, o‘zbek adabiyotini Hindistonda targ‘ib qilishda alohida o‘rnak ko‘rsatgan. Intilishlar natijasida biz Madras universiteti kutubxonalaridan Boburning “Aruz risolasi” asarining Azfariy tomonidan forsiy tilga nazm yo‘li bilan tarjima qilingan qo‘lyozma nusxasini topishga muvoffaq bo‘ldik.

Bobur ijodida “Mubayyin” asari ham alohida o‘rin tutadi. Uni o‘rganish ishlari istiqloldan so‘ng ro‘yobga chiqa boshladi. Bu asarni o‘rganish va mamlakatimizda mavjud qo‘lyozmalari asosida uning matnini nashr qilish bo‘yicha ilk qadamlar qo‘yilgan. “Mubayyin”-islom dini asoslarini bayon etuvchi yirik asar. Unda diniy masalalar tafsiloti chuqur bilimdonlik va yuksak badiiy mahorat bilan o‘z ifodasini topgan. U o‘zbek tilida yaratilgan bo‘lib, o‘zbek tilining shirasi va boyligini aks ettiradigan diniy va badiiy adabiyotning yorqin namunasi hamdir.

Ma’lumki, o‘tgan asrning 70-yillarida Turkiyada nashr etilgan “Islom tadqiqotlari instituti katalogi”da Bobur asarlari qo‘lyozmasining eng qadimgi va eng nodir nusxasi Eronda saqlanayotganligi ma’lum qilingan edi. Katalog muallifining so‘ziga ko‘ra, bu qo‘lyozma hijriy 931 (milodiy 1524-1525) yil, ya’ni Bobur hayotligi davrida ko‘chirilgan bo‘lib, u husnixat va kitobat san’atining yuksak namunasi ekanligi, boburshunos olimlarning unga bo‘lgan qiziqishini nihoyatda oshirgan edi.

O‘zbekistonning o‘z istiqloliga ega bo‘lishi xalqaro aloqalarga keng yo‘l ochdi. Bobur Xalqaro Jamg‘armasi Bobur hayoti va ijodini o‘rganish bo‘yicha qator xorijiy davlatlarga muvaffaqiyatli ekspeditsiyalar uyushtirildi. Boburning Mashhad muzeyida saqlanayotgan va Bobur ixtiro qilgan xat bilan yozilgan “Qur’oni karim” qo‘lyozma nusxasining vatanimizga keltirilishi madaniy hayotimizda katta voqea bo‘ldi.

Boburning “Mubayyin”, “Aruz risolasi”, “Boburnoma” va Hoja Ahrorning “Risolai volidiya” asari tarjimasidan iborat bo‘lib, jami 1036 sahifani tashkil etgan. Shu jumladan, “Mubayyin” asari 2-184, “Aruz risolasi” asaridagi bir bayt taqtesi va risolaning nazariy qismi 187-455, “Boburnoma” 457-1010, “Risolai volidiya” 1013-1036 sahifalardan joy olgan. Bu qo‘lyozma nusxasiga kirgan birinchi asar “Mubayyin” risolasidir. Qo‘lyozmaning unvon qismida “Kutubxonai saltanati Eron” yozuvi bilan muhri bosilgan. Undan quyiroqda bu kitob hijriy 1272-yilning juma kuni 14 rabiulavval oyida (milodiy 1855 yilda) tahrir qilindi, mazmunida fors tilidagi qayd bor.

Shu kunga qadar mazkur asar qo‘lyozmasining yakka-yu yagona hisoblanib kelingan, Parij milliy kutubxonasida (inf. Raqami 1308) saqlanayotgan qo‘lyozmasigina ma’lum edi. Bu nusxa kotib Muhammad Samarqandiy tomonidan Bobur vafotidan atigi 3-4 yil o‘tgach (hijriy 940, milodiy 1533-1534) ko‘chirilgan bo‘lib, u qadimiyligi nuqtayi nazaridan muallif matniga eng yaqin nusxa hisoblanadi.

Boburning Tehron qo‘lyozmasi tarkibiga kirgan navbatdagi asari “Boburnoma”dir. Ma’lumki, “Boburnoma”ning ilk nodir qo‘lyozmalari mavjud bo‘lishiga qaramasdan, so‘nggi vaqtgacha asarning ilmiy-tanqidiy matni yaratilmagan edi. Bu hol asarni nashr etishda ham, boshqa tillarga tarjima qilishda ham ko‘plab nuqson va kamchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Bu o‘lmas obidani nashrga tayyorlash, uni tarjima qilish bilan shug‘ullangan yirik sharqshunoslardan Annetga Beverij, Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev, Saboxat Azimjonova, G‘aybulla Salomov va boshqalar asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish juda zarur va hayotiy masala ekanligini alohida ta’kidlab o‘tganlar. Bu g‘oyat murakkab, ma’suliyatli, ayni paytda ezgu ishni ado etish yaponiyalik atoqli bobur shunos, professor Eyji Manonining zimmasiga tushadi. Uning qariyb o‘ttiz yillik mehnatining samarasi 1995-yilda ilmiy jamoatchilikka taqdim etildi. 1996-yilda esa shu nashrning davomi sifatida mukammal “Ko‘rsatkichlar” alohida jild holiday chop etiladi.

Mazkur tanqidiy matn asl nusxa tilidagi to‘rtta (Elfinston, Haydarobod, Britaniya kutubxonasi va Qozon bosmasi nusxalari) va fors tildiagi bir qo‘lyozma nusxasi asosida tayyorlangan. Bundan tashqari, E. Mano yana ikkita forscha qo‘lyozmadan-yangi Dehli milliy muzeyidagi “Voqeoti Boburiy” deb nomlangan qo‘lyozma va Parij milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxadan foydalangan. Shunday qilib, muallif “Boburnoma”ning yettita qo‘lyozmasi-to‘rtta o‘zbekcha va uchta forscha nusxasidan foydalangan, tanqidiy matniga Haydarobod nusxasini asos qilib olgan. Eyji Mano “Boburnoma”ning har jihatdan mukammal, barcha mavjud qo‘lyozmalarga asoslangan va ulardagi tekkologik farqlar ko‘rsatilgan matnini yaratganligiga qaramay, ushbu noyob asar matni muallif matniga yaqin va eng ishonchli bo‘lgan nashri ustidagi ishlar kelajakda ham davom ettirilishi lozimligini va bu ishda Eron nusxasi qo‘l kelishi mumkinligini alohida qayd qilib o‘tgan.

Boburiylar yaratgan boy meros jahonning turli xazinalaridan munosib joy olganligining o‘zi bu merosga bo‘lgan qiziqishning hozir ham naqadar katta ekanligidan dalolat beradi. Chunonchi AQSHning Sinsinnati shahrida o‘nlab muzey va yirik kutubxonalar mavjud. Shular orasida noyob arxitektura yodgorligi sifatida ko‘zga tashlanib turadigan muhtasham binoda San’at muzeyi joylashgan bo‘lib, unda Amerika va Yevropa tarixiga oid noyob asarlari, ayniqsa, fors va turkiy xalqlar madaniyatiga oid boy meros ham ko‘z qorachig‘idek saqlanib kelinayotganligi bizni taajjubga soldi. San’at muzeyi xazinasidan o‘zbek xalqining buyuk shoiri, davlat arabobi, temuriylar sulolasining Hindistondagi davomchisi Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlariga mansub shahzodalarning 1526-yildan to 1858-yilgacha bo‘lgan tarixiy va madaniy yodgorliklarining eng noyob nusxalari joy olganligini har bir o‘zbekning qalbi va shuurini hayratga solmay qo‘ymaydi.

Qo‘lyozma merosimiz orasida Hirotda Sulton Husayn mirzo va Buxoroda Abdulazizxon kutubxonalarida xizmat qilgan va xattotlik san’atini Zayniddin Mahmud va Sultonali Mashhadiydan o‘rganib, “Kotibi Sultoniy” unvoniga sazovor bo‘lgan Mir Ali Hiraviy tomonidan ko‘chirilgan Kamol Xo‘jandiyga tegishli “Devon”ning qo‘lyozma nusxasi alohida ko‘zga tashlanib turadi. Bulardan tashqari, mazkur ekspozitsiyada boburiylar xonadoniga mansub turli tarixiy buyumlar, ipak va jundan ishlangan san’at asarlari ham o‘zining munosib o‘rnini egallab kelmoqda.

Bobur she’riy devonlarining qo‘lyozma nusxalari Hindistonning Rampur, Haydarobod shaharlarida va Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

Parij nusxasiga Boburning O‘rta Osiyo davridagi ijodiga oid she’rlari kiritilgan. U eng mo‘tabar devon nusxalaridan biri bo‘lib, kotib Al-Abd Muhammad Boqi tomonidan nafis nastaliq xatida ko‘chirilgan. Unga nihoyatda go‘zal unvon ishlangan, hoshiyalar chiroyli rang-barang gullar bilan bezatilgan.

Boburning Hindistonda yozgan she’rlarini o‘z ichiga olgan qo‘lyozma devoni Rampur navobining shaxsiy kutubxonasidan topilgan bo‘lib, hozirgi vaqtda Rampur shahridagi Rizo kutubxonasida saqlanmoqda. Bobur devonining ushbu qo‘lyozma nusxasi Parij nusxasi kabi yagona adabiy va tarixiy manba hisoblanadi. U o‘z ichiga Parij nusxasiga krimagan she’rlarni qamrab olgan. Bu nusxa 20 varaqdan iborat bo‘lib, qo‘lyozma Hazrati Xoja Ubaydulloh Ahrorning “Risolayi volidiya” asarini o‘zbek tiliga Bobur tomonidan forsiydan turkiyga qilingan tarjimasi bilan boshlanadi. Tarjima 11 varaqni tashkil etadi. Qolgan varaqlarga Boburning she’rlari

joylashtirilgan. Uda o‘zbek tilida 2 masnaviy, 1 qit’a, 23 ruboiy, 5 fard, 1 mutatavval baytlar bilan tugagach, qo‘lyozma sanasi keltiriladi.

Qo‘lyozmada Bobur ushbu devonga kirgan she’rlarini o‘z qo‘li bilan tahrir qilib chiqqanini eslatadi: “Hindiston jonibi azimat qilg‘ali aytilg‘on ash’or bu erdikim, tahrir qildim va kechgan vaqoye ul durudkim, tahrir qilibdurman, nechukkim, bu avroqqa masturdur va ul ajzoda mazkur”.

Hozirgacha fanga ma’lum bo‘lgan Bobur she’rlarining mukammal qo‘lyozmalaridan biri Turkiya nusxasidir. Kotibi va ko‘chirilgan yili noma’lum bo‘lgan bu nusxa Xolis afandi kutubxonasida saqlanayotgani haqida turk olimi Fuod Ko‘prulzoda “Milliy tatabbular majmuasi” to‘plamida xabar qiladi. Bu nusxaga “Risolayi volidiya” asarining Bobur tomonidan o‘zbek tiliga qilingan tarjimasi, o‘zbek, fors-tojik tilidan yozilgan she’rlar to‘plami, o‘zbek tilida nasr va nazm bilan bitilgan bir maktub, fors tilida yozilgan maktubdan parcha, “Aruz risolasi” asaridan lavhalar kiritilgan. Bobur tomonidan tarjima qilingan “Risolayi volidiya”ning xotimasida aytilishicha, u muallif tahrir qilgan mu’tabar qo‘lyozma nusxadan ko‘chirilgan. Demak, kotib bu tarjima asarni ko‘chirishda Bobur devonining Rampur nusxasidan foydalangan.

Xulosa qilib aytganda, madaniy merosimizni izlash, to‘plash va tadqiq etish borasida hali tinmay ishlashimiz kerak bo‘ladi. Hozircha Bobur merosining chet ellardagi mavjud qo‘lyozmalarining bir qismigina qo‘lga kiritildi. Eron, Turkiya, Hindiston, Xitoy va boshqa xorijiy mamlakatlarning kitob xazinalarida saqlanayotgan qo‘lyozmalarning katta qismi bilan tanishmoq, ularni suratga tushirib vatanimizga olib kelmog‘imiz zarur.